

Materials of the International Scholarly-Practical Conference

HISTORICAL MEMORY ABOUT THE WAR AND THE HOLOCAUST

**Kyiv, September 28–30, 2012
Dedicated to the 71st Anniversary of the Babi Yar**

**Dnipropetrovsk
2013**

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ ТА ГОЛОКОСТ

Київ, 28–30 вересня 2012 р.
Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру

Дніпропетровськ
2013

УДК 94 (=411.16) (477)

ББК 63.3

М 34

М 34

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. : Статті та повідомлення. – Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013. – 260 с.

ISBN 978-966-383-453-5

Збірка містить наукові статті та доповіді, присвячені різним аспектам історії Голокосту та пам'яті про нього в контексті української та всесвітньої історії. Рекомендована науковим співробітникам, аспірантам, студентам, вчителям та всім, хто цікавиться історією.

Materials of the International Scholarly-Practical Conference “Historical Memory about the War and the Holocaust”, Kyiv, September 28–30, 2012 : Articles and reports. – Dnipropetrovsk: “Tkuma” Center, 2013. – 260 p.

The collection contains scientific articles and reports on various aspects of the Holocaust history and memory in the context of Ukrainian and world history. Recommended for researchers, PG students, students, teachers and all those interested in history.

УДК 94 (=411.16) (477)

ББК 63.3

ISBN 978-966-383-453-5

© Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума» («Відродження»), 2013.

© «Ліра», 2013.

*Олександр Зайцев,
к. і. н., завідувач кафедри історії України,
доцент Українського Католицького Університету
(Львів, Україна)*

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ТА «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стосунки між українцями і євреями на окупованій нацистами території під час Другої світової війни неможливо адекватно зрозуміти без врахування досвіду попередньої, міжвоєнної доби, а зокрема динаміки «єврейського питання» в українському націоналістичному дискурсі 1920–30-х рр. Ця проблематика слабо розроблена в історіографії та практично відсутня в історичній пам'яті українців. Однак, на моє переконання, вона повинна стати предметом не лише наукових досліджень та дискусій, а й публічного обговорення. Це рівною ж мірою стосується всіх «важких» і «гострих» питань міжетнічних стосунків у минулому. Їх замовчування або прикрашання на догоду хибно потрактованим «національним інтересам» може завдати цим інтересам лише шкоди.

Далі я коротко розгляну еволюцію ставлення українського інтегрального націоналізму до «єврейського питання» на прикладі трьох його найважливіших представників – ідеолога «чинного націоналізму» Дмитра Донцова, та двох політичних організацій – ОУН та Фронту національної єдності (ФНЄ).

Дмитро Донцов. Чи був Донцов антисемітом? На це питання дослідники давали діаметрально протилежні відповіді. Простеживши єврейську тематику в творах Донцова, мусимо визнати, що з плином часу його ставлення до євреїв зазнавало суттєвих змін. Ймовірно, ще в дитинстві він засвоїв деякі упередження щодо євреїв¹, але на соціал-демократичному етапі своєї діяльності нічим

1. У листі до Євгена Маланюка від 19 вересня 1931 р. Донцов так згадував свій шкільний досвід спілкування з ровесниками-євреями: «І я короткий час належав до гуртка самоосвіти, але хутко його покинув, бо одна колежанка мала паскудний гачкуватий ніс, а другий колега завжди цибулею пахнів» (Сварник Г. Кілька штрихів до ідейної біографії Дмитра Донцова / Г. Сварнюк // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 154–155).

їх не виявляв, навіть більше – виступав проти антисемітизму українських націоналістів, а в 1906 р. очолював у Києві боївку для захисту євреїв від погромників².

Перші критичні випадки проти євреїв з'явилися в публіцистиці Донцова після поразки збройної боротьби за незалежність України 1917–1920 рр. Роль єврейства під час Української революції Донцов оцінив негативно: на його думку, євреї разом із росіянами були найбільшими противниками відокремлення України від Росії. Причину цього автор «Підстав нашої політики» вбачав не тільки в тому, що єврейство, мовляв, завжди і скрізь було на боці панівної нації, а й у спорідненості єврейської та російської психіки, «психіки народів, що досі залишалися майже народами-номадами». В очах Донцова і євреї, і росіяни – буквоїди, догматики і формалісти, надзвичайно ексклюзивні та схильні до крайнощів. «Як жиди, так і москалі – у своїх власних очах “вибрана нація”, і коли майже всі жидівські партії пристали до більшовизму, то чи це не тому, що в крові цієї раси лежить месіянська ідея?» Серед можливих інтерпретацій більшовизму автор визнавав навіть часткову рацію антисемітів, які твердили, що більшовизм – «це жидівська змова на згноблення християнства на користь воюючого Ізраїля», та все ж наполягав, що насправді більшовизм – це, в першу чергу, російське явище. Донцов дійшов висновку, що «жидівство на Україні, як своєю месіянською філософією, так і своїм русофільством та своїм космополітизмом (наслідком розпорошення раси), мусить вороже ставитися до української національної ідеї»³.

Наступні події, які вплинули на активізацію єврейської теми в публіцистиці Донцова – вбивство С. Петлюри в 1926 р. і початок судового процесу його вбивці – Соломона Шварцбарта. Донцов умістив у «Літературно-науковому вістнику» серію полемічних антиєврейських публікацій, які були відповіддю на антиукраїнську

2. Липа Ю. Призначення України : 2-ге вид. / Ю. Липа. – Нью-Йорк, 1953. – С. 151.

3. Донцов Д. Підстави нашої політики // Донцов Д. Твори / Д. Донцов. – Львів, 2001. – Т. 1. – С. 95, 194–195.

кампанію, що пов'язувала Петлюру й загалом український визвольний рух із єврейськими погромами⁴.

Утретє антисемітські мотиви посилювалися у статтях Донцова з 1933 р., що можна пояснити його переконанням, що євреї є опорою комуністичного режиму в СРСР, а також впливом нацизму. У статті «Сумерк марксизму» він так прокоментував уривок з Мюнхенської програми НСДАП про намір видалити з Німеччини євреїв, якщо прогнати все населення країни виявиться неможливим: «Обурюючо? Можливо. Але чи мають моральне право обурюватися на це жиди: коли вони видаляли напр. з України, не чужинців, а такі автохтонну українську людність (на Соловки і Сибір) для улегшення чужинецької, жидівської кольонізації – одні безпосередно (Радек, Троцький), другі – як німецькі й американські жиди – посередно підтримуючи жидівську кольонізацію України морально і матеріально?»⁵.

Говорячи про актуальність гітлеризму для українців, Донцов на перше місце ставив нацистський антикомунізм і антимарксизм, а на друге – те, що цей рух вивів на порядок денний «дражливе для нас жидівське питання»⁶. «Жи́ди і шабесго́й»⁷ фігурують у Донцова як найгірші вороги поряд із соціалістами, радикалами, більшовиками та масонами⁸. У 1937 р. Донцов написав статтю «Нерозрита могила», в якій звинуватив провідників Української революції в низці фатальних прорахунків. Однією з таких помилок він уважав те, що революційний провід не використав стихійної юдофобії українських мас і не скерував його в річище політичного руху на зразок гітлеризму: «Народна мудрість вичувала, що рівноправність сьому народові (євреям. – О. З.) серед нас, – значить в руках Троцьких і

4. Квіт С. Дмитро Донцов: ідеологічний портрет / С. Квіт. – К., 2000. – С. 171–174.

5. Донцов Д. Сумерк марксизму (Тарде – Гітлер – Сталінська опозиція, – і ми) / Д. Донцов // Вістник. – 1933. – Кн. 4. – С. 305.

6. [Донцов Д. Передмова] // Єндик Р. Гітлер / Р. Єндик. – Львів, 1934. – С. 3.

7. Шабесго́й (їдиш שבת-אי, шабес-гой – суботній гой) – у прямому значенні нееврей, найнятий юдеями для роботи в суботу, коли, за законами юдаїзму, самі юдеї не повинні працювати. Антисеміти називають шабесго́ями тих, кого вважають прислужниками євреїв.

8. Донцов Д. 1937 / Д. Донцов // Вістник. – 1937. – Кн. 1. – С. 60.

Кунів батіг і наган на нас. Що свободу для себе на Україні вони розуміють як примусове виселення з неї наших селян, як творення на нашій чорноземі другої Палестини – з безправною більшістю і з упривілейованою меншістю [...]. Недовір'я хлібороба до ганделеса, злоба того, хто ходить простою стежкою, до комбінатора, нехить того, хто шанує силу, до того, хто її боїться – сей куняючий в національній душі комплекс почувань власної висшости мала революція уняти в яскраву програму, щоби створити рух, подібний до гітлеризму.

Але сеї програми провід нашої революції не створив»⁹.

У статті «Загадка III-ої імперії» (травень 1939 р.) Донцов повторив майже всі звинувачення проти «міжнародного жидівства», які висував Гітлер: воно, мовляв, було «силою розкладу», «сараною кинулося на повалену країну, щоби на спілку з переможцями визискати її, – а в літературі, в музиці в театрі, – захльороформувати духом порнографії, гедонізму і філософії “наплювізму”, “чистого мистецтва”, або просто духом большевизму». «Пересякнуті жидівством» і доктрина соціалістів, і їхні партії – так було й у Росії, й у Німеччині. Євреї кастрували душу народу, привносячи в літературу та пресу «жидівський, космополітичний дух», принижуючи й висміюючи національну гордість, патріотизм, героїчне мистецтво. Донцов уважав великою заслугою Гітлера знешкодження цих «бакциль», які разом із «веймарською буржуазією» та соціал-демократією вразили ослаблений національний організм Німеччини¹⁰.

Подібні висловлювання досить часто трапляються у творах Донцова 1930-х рр. і свідчать про глибоке й послідовне переконання. У зв'язку з цим мусимо констатувати безпідставність твердження, що «в працях ідеолога українського націоналізму

9. Донцов Д. Нерозрита могила / Д. Донцов // Там само. – Кн. 4. – С. 283–302.

10. Д. Д. Загадка III-ої імперії / Д. Донцов // Вістник. – 1939. – Кн. 5. – С. 328, 333–335.

Дмитра Донцова немає положень, які можна було б кваліфікувати як антисемітські»¹¹.

Не дивно, що Донцова стали вважати своїм духовним вождем українські прихильники теорії «жидокомуни». Один із них писав йому в березні 1939 р.: «[...] Благаю Бога, аби прискорив день смерти московсько-комуністичної-жидівсько-масонерської дрянї [...] Здаю собі справу, що “мільони свинопасів” є ще під впливом нашої також “рідної” соц[іалістично]-жидокомуністичної наволочі, яка мобілізуватиме усі свої сили на боротьбу з “хвашистами”, а в першу чергу з теоретиками – духовими вождями оттого, по їх словам, “шовінізму” [...]»¹².

Погляди Донцова на роль єврейства, вироблені у 1930-х рр. залишалися незмінними принаймні до кінця Другої світової війни, що видно із завершальних абзаців «Духу нашої давнини», де йдеться про загрозу «гангрени демократизму, матеріалізму, большевизму, жидівства і масонства» для українського та інших народів¹³. Характерно, що, як і в статті «1937», серед ідеологічних і світоглядних ворогів опинився єдиний національний ворог – єврейство. Це, на перший погляд, дивне порушення логіки пояснюється тим, що Донцов, подібно до націонал-соціалістів, приписував усьому єврейству як національній спільноті найгірші, зі свого погляду, світоглядні прикмети.

Організація українських націоналістів. Програмний антисемітизм спершу не був притаманний ОУН. Хоч окремі її члени не приховували негативного ставлення до євреїв, все ж панівною була примирлива позиція. У 1930 р. «Розбудова нації» вмістила програмну статтю М. Сціборського, який закликав українців і євреїв

11. Дашкевич Я. Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження / Я. Дашкевич // Українське державотворення: Акт 30 червня 1941 : зб. документів і матеріалів. – Львів ; Київ, 2001. – С. XLII.

12. Biblioteka Narodowa (Warszawa), kolekcja: Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki, podzespół: Archiwum Dmitra Doncowa, teka VI, k. 404b.

13. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Прага, 1944. – С. 262. У наступних виданнях книжки з цього переліку вцілів тільки матеріалізм. Пор.: Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини / Д. Донцов. – К., 2005. – С. 541.

до порозуміння і твердив, що завданням майбутньої української влади «буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності». Така політика, сподівався автор, сприятиме виробленню в єврейських масах державницького патріотизму щодо України¹⁴.

Однак заклик Сціборського залишився без відповіді. Ані ОУН, ані єврейські політичні організації так і не зробили жодних реальних кроків до взаємного порозуміння. Ба більше, дуже скоро (особливо з 1933 р.) євреї у стратегії ОУН зайняли місце серед «ворожих націй» поруч з росіянами і поляками.

Чим завинили євреї в очах ОУН? Слід пам'ятати, що 1930-ті рр. – час найбільшого розмаху комуністичного терору в радянській Україні. Значний відсоток євреїв у більшовицькій партії та особливо в каральних органах СРСР породжував переконання про виняткову роль євреїв у злочинах більшовицького режиму. Те, що більшість радянських, а тим паче галицьких, євреїв не була причетна до цих злочинів, не мало значення, адже з погляду інтегрального націоналізму боротьба у світі точиться між націями як колективними особистостями, а отже вся нація мусить відповідати за дії своїх представників.

Інший чинник, який сприяв посиленню антисемітизму в ОУН – перемога нацистів у Німеччині. Відомо, що українські націоналісти покладали великі надії (як згодом виявилось – марні) на допомогу Німеччини в боротьбі за самостійність України. Щоб домогтися довір'я і підтримки гітлерівців, частина оунівців узяла на озброєння антисемітську риторику, багато в чому запозичену з писань німецьких ідеологів антисемітизму.

Концепцію «ворожих націй» поширювали не лише на політичні й економічні аспекти міжнаціональних відносин, а й на особисті стосунки. ОУН вела боротьбу проти мішаних шлюбів з представниками тих націй, які вважала ворожими.

14. Сціборський М. Український націоналізм і жидівство / М. Сціборський // Розбудова Нації. – 1930. – Ч. 11–12. – С. 266–272.

Коли М. Сціборський знехтував цим принципом, одружившись із єврейкою, він наразився на різкий осуд своїх товаришів. Навіть Коновалець, який вирізнявся з-поміж інших провідників ОУН більшою толерантністю і широтою поглядів, вважав за потрібне в листі від 17 квітня 1934 р. засудити свого соратника: «Коли націоналізм веде боротьбу проти мішаних подруж, оскільки ходить про займанців (зокрема поляків і москалів), то він не може перейти мимо над проблемою мішаних подруж з жидами, які, безперечно, є, коли не більшими, то такими самими ворогами нашого відродження. Коли ми вимагаємо примінювання оголошених нами засад від рядового членства, то тим самим не можемо для себе робити виїмків.

[...] Ваш вчинок обтяжив дуже організацію [...]»¹⁵.

Коновалець не уточнив, чим саме обтяжив організацію вчинок Сціборського, але здогадатись було неважко: саме в цей час у зв'язку з польсько-німецьким зближенням нацисти почали згортати підтримку ОУН, і в цій ситуації «мезальянс» члена ПУН з єврейкою був зовсім недоречним. Утім, Сціборський був не єдиним порушником: крім нього дружин-єврейок мали ще й інші члени Проводу – Ріко Ярій і Микола Капустянський. Як видно, проголошені принципи не завжди суворо застосовували на практиці.

До кінця 1930-х рр. ставлення ОУН до євреїв зазнало кардинальних змін порівняно з концепцією Сціборського 1930 р.¹⁶ З 1937 р. гітлерівці повернулися до розігрування «української карти» і повною мірою відновили співпрацю з українськими націоналістами. Невипадково з цього часу антисемітські мотиви стають особливо виразними як у публіцистиці ОУН, так і в документах для внутрішнього вжитку. Тогочасна концепція національної політики ОУН передбачала створення в майбутньому моноетнічної української держави шляхом асиміляції національних

15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 3, спр. 1, арк. 83.

16. Див.: Саянник М. Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947 / М. Саянник // Nationalities Papers. Vol. 39. – 2011. – No 3. – P. 315–352.

меншин. Виняток робили тільки для євреїв. Ярослав Стецько, якому Коновалець доручив підготовку ідеологічного змісту другого Конгресу ОУН, писав: «Всякі меншини поза жидами, для яких будуть гетта, будуть денационалізовані й засимільовані всіми доцільними засобами, як атракцією ідеї, моральною демобілізацією (і висилками до границь їх “ойчизн”), так і фізичними засобами, коли це останнє буде потрібне й доцільне [...]».

Важною є справа жидів, та ми нічого потішного їм сказати не можемо (поза тим хіба, що в упорядкованій Укр[аїнській] Державі не буде фізичних протижидівських погромів, хоча ми тямимо Шварцбарта)»¹⁷.

Утім, щоб дожити до «упорядкованої Української Держави», євреям треба було ще пережити добу націоналістичного повстання, що його деякі оунівці розглядали як нагоду позбутися «ворожого елемента». Колодзінський у «Воєнній доктрині українських націоналістів» писав: «Безперечно, що гнів українського народу до Жидів буде особливо страшний. Ми не маємо потреби цей гнів гамувати, противно [– треба його] побільшувати, бо чим більше загине Жидів під час повстання, тим буде краще для української держави, бо Жиди будуть одинокою меншиною, яку не сміємо обхопити нашою денационалізаційною політикою. Всі інші меншини, які вийдуть живими з повстання, будемо денационалізувати»¹⁸.

Чому, на думку членів ОУН, євреї не підлягали денационалізації (українізації)? Відповідь знаходимо у статті В. Мартинця, опублікованій того ж таки 1938 р. Розглянувши суспільну роль євреїв в Україні, автор визнав її винятково негативною: «[...] Жиди в нас це не тільки елемент під політичним оглядом – ворожий, в соціально-економічній відношенні – паразитарний, в культурно-національній ділянці – шкідливий (денационалізаторський), у морально-ідеологічній площині – розкладовий (антидержавницький і інтернаціональний), але

17. Українська національна революція або Україна на шляху віднови й творення нових внутрішніх вартостей і встановлювання своєї великодержавної рації в Європі й світі // Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 108, 118 (аркуші не нумеровані).

18. Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 466, арк. 136–137.

й під расовим оглядом це елемент непридатний до мішання й асиміляції». Навіть тоді, коли б євреї самі захотіли українізуватися і змішатися з українським населенням, цього не можна допускати, – переконаний Мартинець, – щоб вони «під українською формою, не дали нам жидівського духа, або іншими словами: щоб (зверхня) українізація жидів не означала (внутрішнього) очікування українців, очікування не тільки кровного, але й психологічного». Найгіршим наслідком «очікування» була б утрата українцями державницького інстинкту, нібито зовсім непритаманного «бездомно-бездержавному» єврейському народові. Щоб уберегти українців від такої небезпеки, Мартинець вважав необхідним не лише заборонити мішані шлюби, а й повністю ізолювати євреїв від будь-яких – економічних, політичних і культурних – контактів з українцями. Фактично йшлося про те, щоб у майбутній українській державі замкнути всіх євреїв у гетто, що мало б привести до їхньої масової еміграції¹⁹.

Можна припустити, що посилення антисемітської риторики в публіцистиці ОУН було результатом кон'юктурної мімікрії, викликаної бажанням здобути прихильність нацистів. Утім, як видно з «Воєнної доктрини» М. Колодзінського, деякі націоналісти були щиро переконані, що для добра України євреїв слід позбутися будь-яким шляхом, не зупиняючись перед фізичним винищенням.

Все ж, готуючись до повстання на випадок німецько-польської війни, КЕ ОУН у 1939 р. заборонила членам організації вчиняти репресивні дії щодо євреїв, аргументуючи це тим, що в країнах західних демократій (Англії, Франції, США) євреї нібито мали вирішальний вплив на формування зовнішньої політики²⁰. Це може свідчити, що крайня антисемітська позиція однодумців тоді вже покійного Колодзінського на той момент не була панівною, хоч важко сказати, що тут зіграло більшу роль – принципи міркування чи кон'юнктура.

19. Мартинець В. Жидівська проблема в Україні / В. Мартинець // Ідея в наступі: Альманах. – Лондон, 1938. – С. 24–47.

20. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках / М. Посівнич. – Львів, 2010. – С. 229.

З таким суперечливим підходом до «єврейського питання» ОУН вступила у Другу світову війну. Ставлення ОУН до Голокосту – окрема дискусійна тема, що потребує спеціального розгляду. Тут висловлю лише одне припущення. Більшість керівників обох фракцій ОУН не були запеклими антисемітами, вони радше байдуже ставилися до долі євреїв, яких уважали чужинцями на українській землі. Оунівці мали велику мету – самостійну Україну, і коли нацисти давали зрозуміти, що ціною самостійності є співучасть у знищенні євреїв, багато націоналістів готові були заплатити таку ціну. На щастя, конфлікт ОУН з окупаційною владою в 1941 р. позбавив організацію необхідності брати участь в «остаточному вирішенні єврейського питання».

Досвід війни приніс, за словами полковника УПА й одного з ініціаторів ревізії ідеології ОУН Йосипа Позичанюка, «криваве протверезіння». Відповідаючи Дмитрові Донцову, який, критикуючи нову програму ОУН(б), і далі вимагав боротьби зі «світовим жидівством», Позичанюк писав: «Треба бути сьогодні політичним немовлям, щоб не розуміти, що незважаючи ні на які наші традиції в жидівським питанні, нині з ряду причин треба за всяку ціну відпекатися від антисемітизму. І саме тому, чому треба відпекуватися від найменшої тіні гітлеризму. Бо власний наш нарід розпне або викине геть тих, хто стане на цю лінію»²¹.

Фронт національної єдності. Чи не найактивніше експлуатували єврейську тематику у 1930-х рр. публіцисти легальної націоналістичної організації, яка діяла в Галичині, намагаючись конкурувати з ОУН – Фронту національної єдності Дмитра Палієва (1933–1941). Це можна пояснити тим, що одним з головних орієнтирів Фронту була розбудова автаркічної української господарської системи в межах Польщі, а єврейське підприємництво розглядали як одну з головних перешкод на цьому шляху.

Зростанню неприязні до євреїв сприяли й економічна депресія та безробіття, порятунок від якої вбачали в застосуванні принципу

21. Цит. за: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи / В. В'ятрович. – Львів, 2006. – С. 84–85.

«свій до свого». Згідно з ним, українці мали купувати товари тільки в українських крамницях, а українські працедавці мали приймати на роботу тільки своїх. Порушників цього принципу вважали ледь не національними зрадниками. Редагований Палієвим «Новий час» періодично публікував «чорні списки» українських адвокатів, які надавали роботу в своїх бюро євреям та полякам, і деякі юристи, як-от Теофіль Окуневський, змушені були публічно виправдовуватись²².

Боротьба з єврейськими «визискувачами» спонукала публіцистів «Перемоги» з цікавістю приглядатися до нацистського досвіду «обмеження» єврейства, тому вони не раз виступали на захист гітлерівської Німеччини від єврейської преси, запозичуючи при цьому деякі кліше нацистської антисемітської пропаганди, як це робив, наприклад, Ростислав Єндик: «Жидівська преса верещить, що божевільний дурман огорнув німців. [...] Треба підкреслити, що вартости, які вносять жиди, були завжди чужими для європейського духа, чи то будемо брати айнштайнівський релятивізм – роздмуханий міхур до величини цепеніна, фройдівський пансексуалізм з богом Фалльсом (так у тексті. – О. З.), літературний порнографізм, чи, нарешті, драматичне мистецтво, що явно зизує в бік коринтіянського храму. Що елімінація цих чужих расово чинників створить нову добу – можемо бути певні; що стануть нові вартости на відповідній висоті – дає запоруку минуле»²³.

«Жидівська преса верещить», «як верещать жиди», «пейсатий інтернаціоналізм» – такі та подібні звороти, досить характерні для преси ФНС, мали викликати в уяві читачів вельми непривабливий колективний образ євреїв. Інший момент, який привертає увагу в статтях Р. Єндика – теза, що євреї расово чужі для європейців. Подібний мотив ще на початку 1920-х рр. був присутній у Степана

22. Див.: Станіславський. Свій до свого в практиці / Станіславський // Новий Час. – 1933. – 9 лист. – С. 6; Безробітний. Безробіття й адвокати / Безробітний // Там само. – С. 3; Лист до редакції і відповідь // Новий Час. – 1933. – 29 лист. – С. 6; Падо. На ленті нашого життя / [Д. Паліїв] // Перемога. – 1933. – 1 груд. – Ч. 3. – С. 15.

23. Єндик Р. Раса в модернім націоналізмі / Р. Єндик // Перемога. – 1933. – 15 груд. – Ч. 4. – С. 12.

Рудницького²⁴, але у Єндика він набуває нового звучання: євреї не лише расово чужі, а й украй шкідливі для європейської і, зокрема, української культури. Саме Єндик – відомий антрополог – почав упроваджувати расистські елементи в антисемітський дискурс націоналістів.

На підтвердження тези про шкідливість єврейства для європейської культури газета «Перемога» (орган ФНС) вмістила уривок із «Занепаду Заходу» Шпенглера під назвою «Жиди». У ньому німецький філософ доводив, що євреї, навіть коли хочуть злитися з європейською культурою, залишаються для неї чужими. За що б не бралось єврейство, воно діє знищуюче, – застерігав Шпенглер²⁵.

Цю тезу підхопив публіцист «Перемоги» В. Львович: «Як писав Шпенглер [...], – жидові є чужа боротьба за ідею батьківщини, рідної мови, устрою – це не відповідає його натурі». Із цього, на думку автора, випливало, що українцям не можна розраховувати на симпатії євреїв до своєї боротьби, тим паче, що «як інтернаціоналісти – ставляться жиди вороже до народів, що з народньої маси оформлюються в одноцільну всесторонню розбудовану націю». Невипадково «більшевики скооперувалися з жидівською мафією і за їх посередництвом і допомогою намагаються паралізувати на заході Європи проукраїнські симпатії»²⁶.

Для В. Львовича боротьба з євреями була, в першу чергу, боротьбою проти економічного визиску українців: «Зі зростом національної свідомости іде визволення з-під економічного гнету. А ніде правди діти, що жид є т. сказати б омелою на дереві нації». Автор закликав «дати нашій торгівлі і промислові далекойдучу протекцію» в економічній боротьбі з єврейством²⁷.

Разом з тим публіцист зазначав: «До ідейних стремлінь жидівства ми ставимся з повним респектом. Від жидів нічого не хочемо, тільки зрозуміння, що наші ідейні стремління – це наша і

24. Рудницький С. До основ українського націоналізму : 2-ге вид. / С. Рудницький. – Відень ; Прага, 1923. – С. 76–79.

25. Шпенглер О. Жиди / О. Шпенглер // Перемога. – 1934. – 1 лют. – Ч. 7. – С. 9.

26. Львович В. Українці і жиди / В. Львович // Там само. – 15 лют. – Ч. 8. – С. 6.

27. Там само. – С. 6–7.

виключно наша справа»²⁸. Львович не вважав себе антисемітом: «Ми є асеміти. Хочемо жити власним життям. Жиди влізли нам в кишеню, але тільки в кишеню. Гірше представляється справа державних націй – де жиди влізли ще і в душу, точніше в літературу, штуку і науку, і там поширили свій погубний вплив. І реакція Німеччини – це пересторога для інших держав»²⁹.

Якщо Львович закликав тільки до економічної боротьби з єврейством, то автор, що підписувався «Анти-Макавей», ішов далі, вбачаючи розв'язання конфлікту у поголовному виселенні євреїв: «Не хочуть своєї держави. Ніяк не хочуть! З нами їм краще. Але нам з ними не є краще. Чи хочуть, чи ні – колись від нас підуть. Всі. Віримо, що цей час не так уже далеко»³⁰.

Публіцисти «Перемоги» приписували єврейству всі найгірші моральні якості. Б. Мелянський змальовував євреїв як винятково аморальну стосовно інших народів націю. Описавши судовий процес над групою звенигородських євреїв-шахраїв у Львові, він зробив таке узагальнення: «Кожна нація має своїх викидків, але їх відсоток такий малий, що на його підставі не можна осуджувати цілі нації. Вчинки, що йдуть у розріз із загально-людською етикою і моральністю, ніколи не мали серед народів такої кількості приклонників, як це бачимо серед жидів, коли йде про їх відношення до “гоя”. Все, що могло б бути у відношенні жида до жида неморальне – в приміненні до “гоя” усвячено і оправдано талмудом»³¹.

Інший автор, що сховався за псевдонімом «Невибраний», опублікував розлогу статтю, в якій описував начебто руйнівну і гнобительську роль євреїв у Німеччині і вихваляв Гітлера, який, мовляв, здійснював «цілковите відокремлювання їх від народу-господаря, відокремлення переводжене в строго законних та культурних

28. Там само. – С. 6.

29. Там само. – С. 7.

30. Анти-Макавей. Із юдейського царства / Анти-Макавей // Там само. – 15 трав. – Ч. 14. – С. 9.

31. Мелянський Б. Жидівська мафія по наших селах / Б. Мелянський // Там само. 1 берез. – Ч. 10. – С. 12.

формах»³². На думку автора, тільки націонал-соціалісти врятували Німеччину від остаточного поневолення підступними євреями: «Д-р Геббельс в Берліні, а Гітлер, Герінг, Дарре, Розенберг, Гесс, Фрік і тисячі менших вождів націонал-соціалізму по всій Німеччині молотами геніяльної пропаганди гатили в приспану самосвідомість німецького народу: “Дивіться, слухайте! Тут ми й німецький нарід та його інтереси, а там ворог. Ходіть з нами проти нього”»³³. За цими патетичними рядками прочитувався прозорий натяк: українським націоналістам треба йти тим самим шляхом.

У невідомій статті «Українці як комбатанти жидів» «Перемога» була на сполох з того приводу, що єврейські підприємці Польщі розпочали економічний бойкот Німеччини, фактично втягуючи в нього залежних від єврейської торгівлі українців. Автор статті закликав українців відповісти бойкотом «жидів і жидівських фірм, що з крамничних ляд поробили політичні барикади»³⁴.

Антиєврейська пропаганда тривала й після першого конгресу ФНС 1936 р. Навіть більше, на першому засіданні обраної на конгресі Крайової ради Фронту 21 листопада 1936 р. її член Дмитро Кузик вимагав, щоб преса ФНС агресивніше виступала проти євреїв, оскільки, мовляв, у такий спосіб можна здобути симпатії українського народу³⁵. Важко сказати, чи додало це симпатій Фронтові, але з певністю можна ствердити, що він зробив вагомий внесок у поширення антисемітизму серед галицьких українців напередодні Другої світової війни.

Підсумовуючи, мусимо констатувати, що напередодні війни антисемітизм міцно вкоренився в ідеології та пропаганді українського інтегрального націоналізму в усіх трьох його основних різновидах – «чинному» націоналізмі Донцова та його «Вістника», «організованому» націоналізмі ОУН і «творчому» націоналізмі ФНС. Три головних чинники вплинули на посилення

32. Невибраний. Гітлер і жиди / Невибраний // Там само. 1 квіт. – Ч. 11. – С. 5.

33. Там само. – 15 квіт. – Ч. 12. – С. 10.

34. Українці як комбатанти жидів // Там само. – 1 трав. – Ч. 13. – С. 10–11.

35. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Zewnętrznych, sygn. 2350, s. 547.

антисемітських мотивів: загострення господарської конкуренції під час економічної депресії 1930-х рр., переконання у винятковій ролі єврейства в більшовицькому режимі та світовому комуністичному русі та вплив нацизму, в якому вбачали потенційного союзника українських визвольних змагань. Утім, важко сказати, якою мірою пропаганда націоналістів вплинула на пошту мешканців західного регіону України під час війни. Це питання вимагає нових, ретельних і неупереджених досліджень.

CONTENT / ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ

REPORTS / ДОПОВІДІ / ДОКЛАДЫ

<i>Dieter Pohl</i>	11
HOLOCAUST AND HOLOCAUST MEMORY IN EUROPE AND UKRAINE	
<i>Berel Rodal</i>	19
HISTORICAL MEMORY AND THE LEGACY OF METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKY	
<i>Тарас Лунул</i>	22
ВЛАДНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК МОДЕЛІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА КОНФОРМНОЇ ПОВЕДІНКИ НА ПОЛІТИЧНІЙ АРЕНІ	
<i>Гарник Момджян</i>	28
ЕВРЕЙСКАЯ ОБЩИНА АРМЕНИИ И ПАМЯТЬ О ХОЛОКОСТЕ	
<i>Владимир Мосяков</i>	33
ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ХОЛОКОСТА НА СТРАНИЦАХ НАУЧНОГО ЖУРНАЛА «ТКУМА»	
<i>Фредерик Сайо</i>	37
СКРЫТЫЕ КАТЫНИ	
<i>Леонид Терушкин</i>	43
ПАМ'ЯТЬ О ХОЛОКОСТЕ В ДНЕВНИКАХ И ПИСЬМАХ (ИЗ СОБРАНИЙ РОССИЙСКОГО НАУЧНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОГО ЦЕНТРА «ХОЛОКОСТ»)	
<i>Леон Шерман</i>	59
ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМ'ЯТЬ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ И ХОЛОКОСТЕ В АРТЕФАКТАХ ДЛЯ МУЗЕЙНЫХ ВЫСТАВОК	
ARTICLES / СТАТТІ / СТАТЬИ	
<i>Андрій Боляновський</i>	66
ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	
<i>Сергій Гузенков</i>	90
ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ ТЕМИ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	

Олександр Давлєтов	97
ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ «ВИКОНАВЦІВ ГОЛОКОСТУ»: ФОРМИ ТА МЕТОДИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ОБРОБКИ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ (1933–1945 рр.).	
Олександр Зайцев	118
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ТА «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
Ірина Захарчук	133
ХУДОЖНІ ПРОЕКЦІЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ТОТАЛІТАРНІ КООРДИНАТИ	
Анатолій Погорєлов	147
ДЕЯКІ ЗАХОДИ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ З ВИЯВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МИКОЛАЇВЩИНИ ТА АНТИСЕМІТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В 1941–1942 рр.	
Оксана Салата	155
ГОЛОКОСТ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ	
Наталія Сугацька	162
ВІДНОШЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ДО АНТИЄВРЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ОКУПАНТІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	
Олег Суровцев	174
ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ	
Микола Шитюк	195
ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»	
Тамара Вершицкая	216
ПОБЕГ ИЗ НОВОГРУДСКОГО ГЕТТО В СВИДЕТЕЛЬСТВАХ, ЛИТЕРАТУРЕ, КИНО И МУЗЕЙНОЙ ЭКСПОЗИЦИИ	
Сергей Назария	225
ВЕЛИКАЯ ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ВОЙНА И ХОЛОКОСТ В СОВРЕМЕННЫХ МОЛДАВСКИХ УЧЕБНИКАХ ИСТОРИИ	
Сергей Шпагин	237
ПРОБЛЕМЫ МЕМОРИАЛИЗАЦИИ ЖЕРТВ ХОЛОКОСТА В КОНТЕКСТЕ СОХРАНЕНИЯ ПАМЯТИ ЖЕРТВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (НА ПРИМЕРЕ ТРАГЕДИИ ЗМИЁВСКОЙ БАЛКИ В РОСТОВЕ-НА-ДОНУ)	